

Artemia BAŃKOWSKA

Zakład Psychologii, WSP Częstochowa

„Osobowość i środowisko” jako nurt badań psychologii środowiskowej

Wprowadzenie

Psychologia jest tą dziedziną nauki, która tradycyjnie zajmuje się raczej wnętrzem człowieka, aniżeli jego otoczeniem. Jeżeli w koncepcjach psychologicznych uwzględniano problem środowiska, to było to z reguły środowisko społeczne. W ostatnich dekadach obserwuje się jednak znaczny wzrost zainteresowania psychologów relacją pomiędzy człowiekiem a jego fizycznym środowiskiem życia. Impuls do rozwoju badań w tym zakresie wiązał się z jednej strony ze stopniowym uświadamianiem sobie zagrożeń ekologicznych przez szersze kręgi społeczne (przede wszystkim w USA), z drugiej — z badaniami prowadzonymi w obrębie nauk biologicznych i społecznych (Eliasz, 1993). Postępująca degradacja środowiska naturalnego, coraz trudniejsze warunki życia w wielkich aglomeracjach miejskich oraz rosnące przeludnienie niektórych regionów świata spowodowały wzrost świadomości ekologicznej społeczeństwa oraz rozwój ruchu związanego z problematyką jakości środowiska fizycznego w nauce, w którym ważną rolę odegrali architekci i urbaniści. W nurt ten włączyli się również psychologowie, którzy zaczęli analizować zachowanie człowieka oraz przebieg jego procesów psychicznych w szerszym kontekście, poszerzonym o środowisko fizyczne, dając w ten sposób początek psychologii środowiskowej¹.

Za bezpośredniego prekursora psychologii środowiskowej uważa się Kurta Lewina. Jego teoria pola wyjaśnia wiele zjawisk w zakresie relacji człowiek – środowisko. Lewin (1951 za: Ittelson, Proshansky, Rivlin i Winkel, 1974) zakładał, że nurt aktywności określany mianem ludzkiego zachowania jest rezultatem trwającej interakcji czynników w obrębie jednostki (np. potrzeb, wartości,

¹ W literaturze amerykańskiej nurt ten określa się terminem *environmental psychology*.

uczuc, zdolności) z innymi, zewnętrznymi czynnikami, które są spostrzegane w danym ośrodku behawioralnym. Lewin analizował zachowanie się człowieka w konkretnej sytuacji, w jego przestrzeni życiowej. Przestrzeń życiowa jest zorganizowanym polem sił oddziałujących na człowieka, przy czym ogromne znaczenie dla działania człowieka ma subiektywna interpretacja tego pola sił. W koncepcji Lewina zachowanie (B) jest funkcją (f) interakcji osobowości i innych czynników indywidualnych (P) oraz spostrzeganego środowiska jednostki (E), co wyraża się formułą $B = f(PE)$. Chociaż Lewin nie zajmował się bezpośrednio światem fizycznym, jego koncepcja przestrzeni życiowej obejmuje coś więcej niż tylko środowiska społeczne i kulturowe. Dla przyszłego rozwoju psychologii środowiskowej niezwykle ważne było zaakcentowanie, iż w analizie psychologicznej należy uwzględniać wpływ całej, złożonej sytuacji w jakiej uczestniczy człowiek, na jego zachowanie się.

Innym badaczem, który przyczynił się do torowania drogi dla psychologii środowiskowej jest Egon Brunswik. Skierował on swoją uwagę na spostrzeganie i poznawanie środowiska. Autor ten zaproponował model analizy procesów percepcyjnych jako pośredniczących w określaniu relacji między zdarzeniami zachodzącymi w środowisku a ich poznawczymi odpowiednikami (Brunswik, 1956 za: Eliasz, 1993). Postulował również, aby badania laboratoryjne charakteryzowały się wysoką trafnością ekologiczną, a więc — aby kreowane przez nie warunki odpowiadały tym, z którymi badani stykają się w życiu codziennym.

Ogromny wpływ na dalszy rozwój omawianej subdyscypliny wywarły również prace Rogera Barkera, który przejął od Lewina postaciowy sposób ujmowania zjawisk. W jego psychologii ekologicznej (*ecological psychology*) podstawową jednostką analizy jest „ośrodek aktywności” (*behavior setting*) — integralna całość środowiska fizycznego i społecznego wraz z przypisanym do tego środowiska wzorcem zachowań. Celem Barkera (1968 za: Ittelson i in., 1974) było określenie relacji pomiędzy pozajednostkowym wzorcem zachowania — a więc wzorcem wspólnym dla ludzi w konkretnym środowisku — a strukturalnymi własnościami tego otoczenia (fizycznymi, społecznymi i kulturowymi). Jednym z podstawowych postulatów metodologicznych psychologii ekologicznej Barkera było studiowanie zachowań poprzez obserwowanie ich w codziennym, „naturalnym” środowisku (typowym przedmiotem zainteresowania psychologów ekologicznych były przede wszystkim ośrodki zinstytucjonalizowane, takie jak szkoła, kościół, plac zabaw czy kawiarnia). Pomiął on jednak zagadnienie wpływu różnic indywidualnych na zachowanie człowieka.

Pionierskie badania w nurcie psychologii środowiskowej zostały przeprowadzone na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych i dotyczyły zachowania pacjentów szpitali psychiatrycznych. Badania te zapoczątkowały całą serię studiów nad terapeutycznymi właściwościami środowiska fizycznego (za: Ittelson i in., 1974).

Próba określenia ram psychologii środowiskowej

Ogólnie można powiedzieć, że przedmiotem badań psychologii środowiskowej są związki człowieka z jego naturalnym środowiskiem życia. Termin *środowisko* psychologowie środowiskowi utożsamiają ze środowiskiem fizycznym — przyrodniczym oraz stworzonym czy zmodyfikowanym przez człowieka (np. środowisko miejskie). Jednak zachowania w środowisku, zarówno indywidualne jak i grupowe, nie są nigdy wyznaczone tylko przez jego fizyczne właściwości, ale są powiązane z zachodzącymi w nim procesami społecznymi i właściwościami przebywających w nim ludzi. W nurcie tym podkreśla się zatem, że środowisko jest integralną całością, na którą składają się komponenty biologiczne, fizyczne i społeczne. Jest to system zależności, w obrębie którego dokonują się interakcje pomiędzy składnikami, przy czym osoba postrzegająca sama również stanowi jego element (Ittelson i in., 1974).

W psychologii środowiskowej zakłada się, że podstawowym źródłem wiedzy o człowieku powinna być obserwacja jego naturalnych, złożonych zachowań w środowisku, w którym żyje. Badane są nie tylko „jawne” zachowania, ale również subiektywny odbiór otoczenia, procesy intrapsychiczne związane z reakcjami na dane środowisko, np. percepcja środowiska i związane z nim procesy poznawcze, reakcje emocjonalne na bodźce płynące ze środowiska i procesy ewaluacji (Eliasz, 1993). Ponadto, akcentuje się tu wzajemność relacji człowiek — środowisko: postuluje się, aby analizować nie tylko reakcje ludzi na pewne cechy środowiska, ale również uwzględniać wpływ zachowania człowieka na środowisko fizyczne, na jego jakość (Cone i Hayes, 1977).

Canter i Craik (1981 za: Rakoczy, 1987, s. 372) podają następującą definicję omawianej subdyscypliny: „Psychologia środowiskowa jest zakresem psychologii, który łączy ze sobą i analizuje transakcje i wzajemne relacje ludzkich doświadczeń i działań z odpowiednimi aspektami społeczno-fizycznego otoczenia”.

Należy zaznaczyć, że nurt ten jest bardzo niejednorodny. Jak podają Ittelson i in. (1974, s. 2) psychologia środowiskowa nie posiada jeszcze „oficjalnego kanonu”: nie jest zintegrowana czy zorganizowana według jakiejś jednej, ogólnej teorii; brak jej określonego standardu metodologicznego. Według Darleya i Gilberta (1985 za: Eliasz, 1993) jest ona właściwie zestawem pytań badawczych odnoszących się do roli naturalnego środowiska fizycznego w rozwoju i aktywności człowieka, przy czym pytania te są generowane raczej z praktyki i obserwacji różnych zjawisk w życiu codziennym aniżeli z teorii. Zdaniem tych autorów nie można spodziewać się opracowania jednej ogólnej teorii, stanowiącej podstawę całej psychologii środowiskowej ze względu na zróżnicowany obszar badań. Należy raczej spodziewać się budowania teorii o średnim poziomie ogólności, odnoszących się do poszczególnych kierunków badań rozwijanych w ramach tego nurtu.

Główne problemy badawcze

Psychologiczne badania relacji człowiek – środowisko obejmują następujące problemy (na podst.: Altman i Chemers, 1984; Elias, 1993; Rakoczy, 1987):

- 1) wzajemne relacje między człowiekiem a przyrodą (np. sposoby korzystania z terenów zielonych, znaczenie postaw ludzi wobec problemów degradacji środowiska oraz ich związek z faktycznymi zachowaniami, wpływ zjawisk atmosferycznych na funkcjonowanie psychiczne człowieka);
- 2) poznawcze reprezentacje środowiska przestrzennego: jak ludzie używają informacji o środowisku, jak jest ona dalej przetwarzana i wykorzystywana do określania pewnych atrybutów środowiska (np. badania tzw. map poznawczych otoczenia);
- 3) relacja osobowość – środowisko (patrz niżej);
- 4) ocena środowiskowa: oceny fizyczne, społeczne i fizyczno-społeczne środowiska (np. spostrzegana wartość krajobrazów i budynków, interpersonalny „klimat” różnych środowisk, wpływ techniki i przemysłu na człowieka);
- 5) analiza zachowań istotnych ekologicznie: zagadnienia działalności pro- i antyśrodowiskowej człowieka (np. ochrona wód, zaśmiecanie, nadmierna eksploatacja zasobów naturalnych), jej motywy oraz strategie zmiany;
- 6) zachowania przestrzenne człowieka: sposób w jaki ludzie wykorzystują przestrzeń do regulowania interakcji społecznych (zjawiska kontrolowania dostępu innych osób do siebie, przestrzeni osobistej, terytorialności oraz zatłoczenia);
- 7) reakcje człowieka na środowisko fizyczne: wpływ środowiskowych stresorów (np. wysokiej temperatury, zanieczyszczenia powietrza, hałasu), środowiska zbudowanego (budynki, wnętrza pomieszczeń, kompleksy urbanistyczne) oraz środowiska przyrodniczego (np. klimatu, topografii terenu);
- 8) kultura i środowisko: badanie relacji człowiek – środowisko w kontekście międzykulturowym.

Kluczowe problemy psychologii środowiskowej tkwią wewnątrz szerokiego kontekstu interdyscyplinarnego. Relacje człowiek – środowisko są przedmiotem analiz takich dyscyplin, jak: antropologia, socjologia (zwłaszcza ekologia społeczna), geografia humanistyczna, biologia (ekologia), sozologia, architektura, projektowanie wnętrz i urbanistyka.

W psychologii środowiskowej dokonuje się integracji materiałów z wielu różnych źródeł (Ittelson i in. 1974), należy jednak podkreślić, że kładzie ona większy nacisk na podstawowe procesy psychiczne oraz na indywidualne i grupowe poziomy analizy (w przeciwieństwie do społecznych).

Warto podkreślić, że rozwiązania wielu teoretycznych problemów analizowanych w omawianym nurcie mogą mieć ważne implikacje praktyczne. Wnioski wyciągane z badań nad zależnością pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem życia znajdują praktyczne zastosowania w modyfikacji istniejących, czy nawet tworzeniu nowych środowisk. Wykorzystuje się je np. przy rozbudowie miast i opracowywaniu ich map turystycznych, przy projektowaniu wnętrza budynków i przestrzeni rekreacyjnych (Rakoczy, 1987). Wyniki badań nad związkiem człowieka z naturą mogą być pomocne w przygotowywaniu ludzi do właściwego reagowania na sygnały zagrożenia klęską żywiołową oraz w udzielaniu pomocy psychologicznej ludziom z obszarów dotkniętych skutkami klęsk.

Nurt „osobowość i środowisko”

Liczne analizy międzykulturowe prowadzone przez psychologów środowiskowych wykazały, że istnieją istotne **różnice indywidualne** w zakresie tego, jak ludzie postrzegają swoje środowisko życia, jak się do niego odnoszą i jak z niego korzystają (Ittelson i in., 1974; Knopf, 1987). Jednostki w różny sposób reagują na swoje otoczenie, nawet w obrębie jednej kultury, a podobne różnice występują wśród populacji różnych kultur, ras i zamieszkujących różne regiony geograficzne. Jak pisze Sonnenfeld (1968, s. 136), „Od pewnego czasu stało się dla nas oczywiste, że zachowanie środowiskowe jednostek i grup jest zbyt różnorodne, aby móc je tłumaczyć po prostu fizjologią, kulturą czy odmiennym doświadczeniem środowiskowym”.

W związku z tym w psychologicznych badaniach nad relacją człowiek — środowisko zaczęto poszukiwać indywidualnych korelatów zachowań w środowisku. Wiele badań wskazuje na istotną rolę zmiennych demograficznych, takich jak: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, wykonywany zawód i dochody (Ittelson i in., *op. cit.*). W wyniku tych badań jako „fenomen klasy wyższej” — *an upper class phenomenon* określono pozytywny stosunek do przyrody (Knopf, 1987): ludzie z wyższym wykształceniem, o dochodach wyższych od przeciętnych mają zdecydowanie bardziej zycziwą postawę wobec natury i demonstrują większą troskę o wartości ekologiczne niż ludzie o niższym poziomie edukacji i niskich dochodach².

² Zależność ta potwierdza się również w warunkach polskich. Według badań socjologów najważniejszymi czynnikami różnicującymi stan świadomości ekologicznej naszego społeczeństwa są: **wiek, wykształcenie, pozycja społeczno-zawodowa** oraz **miejsce zamieszkania**. „Grupa proekologiczna”, a więc kategoria respondentów o szczególnie przychylnym nastawieniu do problemów ochrony środowiska, obejmuje ok. 1/3 społeczeństwa. Dominują w niej przede wszystkim młodzi (25 – 39 lat), wykształceni, relatywnie zamożni mieszkańcy dużych miast (Burger i Sadowski, 1994). Wyraźnie brakuje tu mieszkańców wsi, ludzi z wykształceniem podstawowym i zasadniczym, osób w wieku powyżej 60 lat, a także respondentów z grupy najmłodszej (do 24 lat).

Aby jednak pełniej wyjaśnić różnice w obrębie grup demograficznych, konieczne są głębsze poziomy analizy, uwzględniające zmienne psychologiczne. W psychologii środowiskowej rozwija się nurt badań empirycznych oraz analiz teoretycznych relacji osób i ich codziennego środowiska fizycznego, określane w skrócie jako „osobowość i środowisko”³. Można w nim wyróżnić trzy podstawowe kierunki badań (Little, 1987; Rakoczy, 1987):

- konceptualizacja i pomiar sposobów reagowania w środowisku fizycznym (tzw. dyspozycji środowiskowych);
- wykorzystywanie istniejących inwentarzy osobowości do przewidywania tego, jak ludzie będą wykorzystywać i modyfikować swoje środowisko;
- badanie wpływu środowiska fizycznego na ludzkie zachowanie i osobowość.

W obrębie teorii psychologicznych, które podejmują problem osobowości brak jest jednego, spójnego i pełnego poglądu na to, czym jest osobowość⁴. Różnice wynikają przede wszystkim z odmienności układu teoretycznego odniesienia, jaki przyjmują poszczególni badacze. Większość autorów zgodziłaby się jednak co do tego, że ludzie różnią się między sobą w sposób systematyczny pod względem ich funkcjonowania psychicznego, oraz że zachowanie się jednostek cechuje pewna stałość. Tak więc najprostsza definicja określa osobowość jako „wzór myślenia, zachowania oraz reagowania emocjonalnego charakterystyczny dla jednostki” (Hasset i White, 1989, s. 462). Innymi słowy, chodzi o całościowe funkcjonowanie psychiczne jednostki. Możliwe jest również węższe rozumienie pojęcia osobowość, odnoszące je do mechanizmów wyznaczających ukierunkowane zachowania się — czynności (Reykowski, 1992).

Osobowość jest pewnym konstruktem hipotetycznym. Nie jest zatem obserwowalna bezpośrednio, lecz o jej istnieniu wnioskuje się na podstawie pewnych wskaźników. Jednym z podstawowych problemów w badaniach osobowości jest stworzenie adekwatnych sposobów jej mierzenia (Sonnenfeld, 1968).

W psychologii środowiskowej poszukuje się z jednej strony specyficznych cech osobowości decydujących o zachowaniu w środowisku, z drugiej zaś wykorzystuje się istniejące teorie i kwestionariusze psychologiczne, sprawdzając ich przydatność we wnioskowaniu o zachowaniach środowiskowych.

Koncepcja „dyspozycji środowiskowych”

W psychologii istnieje wiele wymiarów opisujących to, jak osoby odnoszą się do samych siebie (cechy intrapsychiczne jak np. samoakceptacja) lub do

³ W literaturze amerykańskiej: *personality and environment*.

⁴ Allport (1937) w swym obszernym przeglądzie literatury wyłonił ok. 50 różnych definicji osobowości, które zaliczył następnie do kilku szerokich kategorii.

innych (np. dominacja, wrogość), podczas gdy indywidualne różnice w zakresie trwałych stylów odnoszenia się do swego codziennego otoczenia fizycznego wydają się być pomijane (Craik, 1978). Te trwałe wzory zachowania w środowisku fizycznym określa się mianem dyspozycji środowiskowych (*environmental dispositions*). Niektórzy autorzy (Sonnenfeld, *op. cit.*) mówią wręcz o „osobowości środowiskowej” jako predyspozycji do zachowania w kontekście środowiska geograficznego, które jest nieinterakcyjne, odróżniając ją od osobowości społecznej — ujawniającej się w interakcyjnym środowisku społecznym, przy czym spójność — lub jej brak — pomiędzy tymi dwoma aspektami funkcjonowania osobowości winna stanowić przedmiot dalszych badań.

Narzędzia pomiaru dyspozycji środowiskowych

Pierwszą wielowymiarową skalę do pomiaru dyspozycji środowiskowych opracował McKechnie (1974, za: Little, 1987). Jego Inwentarz Reakcji Środowiskowych (ERI — *Environmental Response Inventory*) zawiera 184 pozycje mające szacować osiem cech związanych z odnoszeniem się do środowiska fizycznego: wiejskość (*pastoralism*), miejskość, adaptację środowiskową, poszukiwanie stymulacji, ufność wobec środowiska, orientację wobec przeszłości (*antiquarianism*), potrzebę poczucia prywatności oraz orientację mechaniczną (*mechanical orientation*). Wiele badań potwierdza wysoką użyteczność tego inwentarza dla opisu i przewidywania zachowań w środowisku fizycznym. Stwierdzono np. korelację pomiędzy wyróżnionymi przez McKechniego wymiarami a preferencjami rekreacyjnymi.

Little (1968 za: Craik, 1976), w oparciu o rozróżnienie orientacji na rzeczy lub na osoby, skonstruował skalę TP (*Things — Persons Scale*). Jej 24 pozycje zawierają pytania o preferowane aktywności (np. naprawa zegarka albo przeprowadzenie z kimś wywiadu dla lokalnej gazety). W oparciu o wyniki skali można wyodrębnić cztery grupy ludzi: specjalistów w zakresie rzeczy, specjalistów w zakresie osób, uniwersalistów i niespecjalistów⁵.

Skonstruowano również wiele innych miar różnic indywidualnych w zakresie reagowania na środowisko przyrodnicze i zbudowane czy zmodyfikowane przez człowieka. Należą do nich m.in.:

- Inwentarz Osobowości Środowiskowej (*The Environmental Personality Inventory*) Sonnenfelda (1969) wyróżniający cztery cechy: wrażliwość środowiskową (opartą na pomiarze złożoności spostrzeżeń otoczenia), mobilność (bazującą na preferencjach wobec określonych środowisk, charakteryzowanych w kategoriach „egzotyczności” i ryzyka), kontrolę nad środowiskiem (przekonania dotyczące kontroli jaką

⁵ Terminy angielskie to, odpowiednio: *thing specialists, person specialists, generalists, nonspecialists*.

środowisko wywiera na sytuację ludzi) oraz podejmowanie ryzyka w środowisku (ocenie niebezpieczeństwa związanego z pewnymi ryzykownymi aktywnościami);

- Skala Prywatności (*Privacy Preference Scale*) Marshall (1972, za: Craik, 1976), która obejmuje sześć czynników: samotność (*solitude*), intymność (*intimacy*), anonimowość (*anonymity*), rezerwę (*reserve*), unikanie sąsiedztwa (*not neighboring*) oraz izolowanie się (*seclusion*).

Wykorzystanie istniejących teorii i narzędzi pomiaru osobowości

Wiele spośród powszechnie stosowanych narzędzi pomiaru osobowości okazuje się przydatnych do określania i przewidywania zachowań i reakcji psychicznych w środowisku. Jedną z podstawowych kategorii wykorzystywanych w taksonomii dyspozycji środowiskowych jest rozróżnienie „wewnętrzny – zewnętrzny” (*inner – outer*). Jeśli chodzi o ogólną orientację wobec środowiska, to może ona być zasadniczo dwójakiego rodzaju: orientacją **ku** środowisku (*toward the environment*) lub **od** środowiska (*away from the environment*). Cztery najczęściej używane miary różnic indywidualnych w tym zakresie to: ekstrawersja – introwersja, umiejscowienie kontroli, styl poznawczy oraz self-monitoring (Little, 1987).

Ekstrawersja – introwersja

Badania nad wymiarem ekstrawersja – introwersja są dość licznie reprezentowane w literaturze. Większość z nich opiera się na założeniach teorii osobowości Eysencka i wykorzystuje w badaniach opracowane przez niego kwestionariusze.

Osobowość, według Eysencka (1953, za: Sanocki, 1980, s. 134), stanowi „względnie trwałą organizację charakteru, temperamentu, intelektu i właściwości fizycznych, które determinują specyficzne sposoby przystosowania się do otoczenia”. Eysenck wyróżnia dwa główne wymiary osobowości: ekstrawersję oraz introwersję oraz neurotyzm.

Według najogólniejszego opisu introwertyk jest „nastawiony do wewnątrz, spokojny, powściągliwy, zamknięty w sobie i nietowarzyski”, natomiast typowy ekstrawertyk jest „nastawiony na zewnątrz, towarzyski, syntoniczny i impulsywny” (Choynowski, 1968, s. 52).

Wymiar ekstra- i introwersji ma podłoże fizjologiczne. Introwersja wiąże się z silnym pobudzeniem korowym i słabym hamowaniem. U introwertyków odruchy warunkowe wytwarzają się szybko i powoli wygasają. Ekstrawersja występuje przy słabym pobudzeniu korowym i silnym hamowaniu; odruchy warunkowe wytwarzają się tu powoli i szybko wygasają (Choynowski, 1968).

W wyniku tych różnic, aby osiągnąć optymalny poziom pobudzenia, ekstrawertycy wymagają większej stymulacji z otoczenia niż introwertycy. Na tej podstawie można wnioskować, że ekstrawertycy będą się aktywnie angażować w transakcje ze swym środowiskiem, podczas gdy introwertycy będą skłonni raczej ich unikać (Little, 1987). Te dwa typy będą też inaczej postrzegać warunki przeładowania informacyjnego, charakterystyczne dla środowiska miejskiego. Dla ekstrawertyków hałas, tempo życia, wielość kontaktów społecznych i złożoność otoczenia miejskiego mogą stanowić optymalne warunki stymulacyjne (Little, *op. cit.*). Można przypuszczać, że introwertycy szczególnie będą sobie cenić rekreację na łonie natury, z dala od wielkomiejskiego chaosu i kontaktów społecznych.

Neurotyzm

Można przewidywać, że drugi z wyróżnionych przez Eysencka wymiarów osobowości: neurotyczność — stabilizacja emocjonalna, również będzie wpływał na relacje człowieka z jego środowiskiem, choć nie jest on związany z wymiarem wewnętrzy — zewnętrzny. Neurotyczność jest wymiarem osobowości, na który składają się zespoły reakcji nazywane chwiejnością emocjonalną, to jest wahliwość nastrojów, drażliwość, niezdolność do koncentracji uwagi, przeżywanie ciągłych zmartwień i zadreczanie się (Siek, 1986). Jest ona związana z wrodzoną właściwością autonomicznego układu nerwowego, mianowicie szczególną jego wrażliwością u pewnych ludzi, przy której wywoływane emocje występują łatwo, są silne i trwałe (Sanocki, 1980). Główną przyczyną większości neurotycznych trudności jest lęk, którego cechą charakterystyczną jest dysproporcja w stosunku do realnego zagrożenia.

Można przewidywać, że w czasach gdy tak wiele mówi się o kryzysie ekologicznym i związanych z nim zagrożeniach dla zdrowia ludzkiego, osoby neurotyczne będą miały tendencję do przeceniania zjawisk związanych z degradacją środowiska.

Neurotyzm wiąże się również z brakiem tolerancji na działanie stresu, zarówno fizycznego, jak i psychicznego (Sanocki, *op. cit.*). Wykazano, że kontakt z przyrodą ma właściwości redukujące stres i napięcie emocjonalne (Knopf, 1987), uzasadnione jest więc oczekiwanie, że neurotycy będą często szukali takiego kontaktu i jednocześnie, że będą wykazywać dużą wrażliwość na bodźce naturalne.

Badania nad studentami różnych kierunków wykazały, że wysokim neurotyzmem charakteryzowali się m.in. studenci biologii i geografii, a więc przygotowujący się do zawodów „nastawionych na świat przyrody” (Susułowska i Nęcki, 1977). Można przypuszczać, że poczucie niepewności w kontaktach międzyludzkich wywołuje tendencję do zwracania się w kierunku świata przyrody. Brak jednak, jak dotąd, badań empirycznych, które precyzowałyby związki pomiędzy cechą neurotyzmu a orientacją wobec środowiska przyrodniczego.

Umiejscowienie kontroli

Pojęcie umiejscowienia kontroli (LOC — *locus of control*) wprowadził do psychologii J. Rotter w ramach teorii społecznego uczenia się. Według niego, w toku rozwoju, w rezultacie powtarzających się doświadczeń w rozmaitych sytuacjach, człowiek wyrabia sobie zgeneralizowane oczekiwanie dotyczące związków przyczynowych między swoim zachowaniem i jego konsekwencjami — wzmocnieniami. Takie trwałe, uogólnione oczekiwanie stanowi indywidualną właściwość człowieka i traktuje się je obecnie jako wymiar osobowości — pewne kontinuum, którego bieguny stanowią: przekonanie o wewnętrznym źródle kontroli wzmocnień oraz przekonanie o zewnętrznym źródle kontroli (Drwal, 1978).

Osoby wewnątrzsterowne można scharakteryzować jako takie, które w określonych sytuacjach (czy klasach sytuacji) sądzą, że to co się wydarza zależy w głównej mierze od nich samych. Są skłonne przypisywać większą odpowiedzialność za swoje sukcesy i porażki sobie, aniżeli ich środowisku zewnętrznemu. Natomiast osoby zewnątrzsterowne sądzą, że to co je spotyka w pewnych sytuacjach nie jest zależne od ich działania, lecz zależy od czynników zewnętrznych.

Zewnętrzne poczucie kontroli wiąże się z postawą biernej rezygnacji — pasywnej uległości wobec środowiska, wynikającej z przekonania, że angażowanie się w jakieś działania nie ma większego sensu skoro wydarzenia nie zależą od tych działań. Poczucie kontroli wewnętrznej natomiast łączy się z postawą bardziej aktywną wobec środowiska, z działaniami eksploracyjnymi i próbami kontrolowania. Osoby wewnątrzsterowne są bardziej zorientowane na cel (Little, 1987). Zależności te nie są jednak jednoznaczne. Volk (1976, za: Little, *op. cit.*) wskazuje, że osoby o wysokim wewnętrznym poczuciu kontroli będą funkcjonować efektywniej tylko w środowiskach pozwalających na kontrolowanie, podczas gdy osoby zewnątrzsterowne są lepiej przystosowane do środowisk nie mogących podlegać kontroli. Na przykład w badaniach Feltona i Kahany (1974, za: Rakoczy, 1987), w sytuacji długotrwałego przebywania w warunkach zatłoczenia osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli wykazywały niższe poziomy adaptacji niż osoby o zewnętrznym LOC.

Zmienną poczucia kontroli uwzględniano w badaniach nad postawami wobec problemów związanych z ochroną środowiska naturalnego. Można się spodziewać, że ludzie o zewnętrznym LOC będą mniej skłonni wierzyć, że ich zachowanie może istotnie wpłynąć na stan środowiska naturalnego. W związku z tym będą np. przekonani, że zanieczyszczenie środowiska jest tak duże, że ich wysiłki będą daremne, i że to raczej rząd i wielkie zakłady przemysłowe powinny się zająć działaniami na rzecz ochrony środowiska (Hamid i Cheng, 1995). Z kolei osoby o wewnętrznym LOC są bardziej świadome znaczenia kumulacji działań jednostkowych i będą bardziej skłonne an-

gażować się w działania mające na celu przyniesienie zmian na dużą skalę, będą więc częściej angażować się w zachowania prośrodowiskowe. Założenia takie potwierdziły badania Guagnano (1995), które wykazały, że wewnątrzsterowność zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia tendencji do zachowań proekologicznych. Jednak inne badania (Hamid i Cheng, 1995) nie wykazały istotnej zależności pomiędzy wymiarem LOC a badanym zachowaniem proekologicznym — podpisaniem petycji żądającej podjęcia przez rząd środków ograniczających zanieczyszczenie powietrza spalinami. W badaniach dotyczących związku pomiędzy postawami ekologicznymi a wybranymi cechami osobowości (Bańkowska, 1996) grupa uczestników ruchu ekologicznego uzyskała wyższy wskaźnik wewnątrzsterowności niż grupa studentów nie zaangażowanych w działalność prośrodowiskową, jednak różnica ta nie była istotna statystycznie. Tak więc problem związku wymiaru umiejscowienia kontroli z podejmowaniem działań dążących do poprawy stanu środowiska wymaga dalszych badań.

Styl poznawczy

Innym ogólnym wymiarem osobowości wykorzystywanym w psychologii środowiskowej jest styl poznawczy: globalny lub analityczny. Pojęcie to zostało wprowadzone przez Witkina (1962 za: Reykowski, 1992), który wykazał, że ludzie różnią się między sobą pod względem spostrzegania położenia przedmiotów i ich kształtów bądź w zależności od pola, w którym się one znajdują, bądź też niezależnie od pola. Różnice między ludźmi w tym zakresie są trwałe i można je traktować jako cechy osobowości. Styl poznawczy można scharakteryzować na kontinuum, którego jeden kraniec stanowi tendencja do spostrzegania całościowego, globalnego, a drugi — tendencja do spostrzegania analitycznego, do wyodrębniania elementów ze zorganizowanego tła. Najogólniej mówiąc, globalna percepcja środowiska wyraża się niezbyt precyzyjnym rozróżnianiem poszczególnych jego komponentów, a percepcja analityczna pozwala na wyraźne wyodrębnianie poszczególnych elementów otoczenia i uwzględnianie wielu szczegółów.

Berry (1977 za: Little, 1987) sugeruje, że styl poznawczy może się kształtować pod wpływem cech obszaru geograficznego, który ludzie zamieszkują. Na przykład w przeprowadzonych przez niego badaniach Eskimosi Inuit osiągnęli wysokie wyniki na skali niezależności od pola, podczas gdy rdzenni mieszkańcy rolniczych regionów Afryki byli bardziej od pola zależni.

Inne badania (Hart, 1977 za: Little, *op. cit.*) wskazują na zależność stylów poznawczych również od płci, co tłumaczy się przede wszystkim różnicami w wychowaniu dziewcząt i chłopców. Generalnie, mężczyźni postrzegają otoczenie bardziej analitycznie niż kobiety, co można wiązać z większą swobodą eksplorowania otoczenia w dzieciństwie.

Self-monitoring

Ostatnim wymiarem związanym z orientacją do lub od środowiska jest self-monitoring⁶. Chodzi tu o rozróżnienie tendencji do poszukiwania i uwzględniania wskazówek odnośnie do własnego zachowania w środowisku zewnętrznym (przede wszystkim społecznym) od tendencji do kierowania się raczej własnymi spostrzeżeniami i uczuciami. Ludzie uzyskujący wysoki wskaźnik self-monitoringu są wrażliwi na sytuacje i spostrzegają siebie jako zmiennych i adaptujących się (Argyle, 1991). Natomiast ludzie o niskich wynikach na skali self-monitoringu mają stabilne samowyoobrażenie, spostrzegają siebie jako zasadniczych i spójnych, a w swych zachowaniach opierają się w większym stopniu na sądach absolutnych, niezależnych od kontekstu sytuacyjnego (Snyder, 1979 za: Little, 1987).

Podsumowując można powiedzieć, że bardzo ogólne rozróżnienie na orientację do lub od otoczenia stanowi ważny wątek badań nad dyspozycjami środowiskowymi. Odróżnia się w nich te osoby, które bądź ze względu na zapotrzebowanie na stymulację, przekonanie o możliwości wywierania kontroli lub w poszukiwaniu wskazówek dla własnego zachowania orientują się ku swemu środowisku od tych ludzi, którzy kierują się raczej ku własnemu wnętrzu, chroniąc się w ten sposób przed zbyt silną stymulacją z zewnątrz, dając wyraz swemu przekonaniu o braku możliwości wywierania wpływu na otoczenie lub po prostu kierując się własnymi niezależnymi od kontekstu standardami zachowania.

Wpływ środowiska fizycznego na osobowość człowieka

Współczesne badania wpływu otoczenia fizycznego na człowieka koncentrują się wokół trzech głównych obszarów. Pierwszym z nich jest znaczenie jakie ma miejsce w przestrzeni dla kształtowania się poczucia własnej tożsamości. Zarówno określone miejsca, jak i przedmioty domowego użytku mogą być istotne dla samookreślenia człowieka. Prawidłowy rozwój człowieka przebiega od poczucia całkowitej jedności z otoczeniem, jakiej doświadcza noworodek, poprzez stopniowe różnicowanie poszczególnych obiektów w środowisku (pierwszym niezależnym przedmiotem w świecie zewnętrznym jest matka), aż do zdystansowania się od niego (Tuan, 1987). W tym procesie miejsca w przestrzeni i konkretne przedmioty stanowią ważne punkty „zakotwiczenia osobowości”. Jak pisze Tuan (*op. cit.*, s. 48) „wszystkie ludzkie istoty mają rzeczy i być może wszystkie potrzebują własnych miejsc, czy to krzesła w pokoju, czy też miejsca w pociągu”. Otoczenie fizyczne stanowi nie tylko tło dla przebiegu działań i interakcji społecznych, ale samo w sobie może być nośnikiem pewnych wartości

⁶ W literaturze polskojęzycznej termin ten jest czasem tłumaczony jako *samokontrola* (por. Argyle, 1991).

(np. poczucie własności) i mieć znaczenie symboliczne (np. dom jako symbol Ego). „W pewnym sensie jesteśmy miejscem, które zamieszkujemy” (Little, 1987, s. 221).

Drugim ważnym zagadnieniem jest struktura środowiska — zakres w jakim kształtuje i ogranicza ona nasze codzienne działania. Istotne dla tego nurtu są badania nad stresem środowiskowym. Szczególnie popularne są analizy stresorów wielkomijskich. Hałas, fizyczne i społeczne zatłoczenie, duży ruch uliczny i pieszy oraz kłopoty z orientacją w miejskim labiryncie stanowią poważne źródła stresu. W badaniach uwzględnia się nie tylko parametry samych bodźców — stresorów (np. czas trwania i okresowość występowania), ale również zmienne osobowościowe wpływające na wzory adaptacji. Jedną z istotnych zmiennych jest postrzegana kontrola nad źródłem stresorów. Jak wykazały badania (Glass i Singer, 1972 za: Eliasz, 1993), ważniejsze jest to, czy jednostka ma p o c z u c i e wpływania na przebieg wydarzeń i przekonanie, że potrafi przewidywać wystąpienie stresora niż to, czy rzeczywiście sprawuje kontrolę behawioralną i poznawczą.

Według Milgrama (1976, za: Little, 1987) charakterystyczne dla środowiska miejskiego jest przeciążenie nadmiarem bodźców, wynikające m.in. z kontaktów z dużą liczbą ludzi, dużym zagęszczeniem oraz heterogenicznością populacji miejskiej. Mieszkańcy aglomeracji w różny sposób bronią się przed tym zjawiskiem. Dążenie do redukcji stymulacji społecznej powoduje jednak wiele deformacji w kontaktach społecznych: spływanie kontaktów interpersonalnych, ograniczanie ich jedynie do wykonywanych ról społecznych, ewolucję norm powodującą brak angażowania się, niewtrącanie się w sprawy innych i zachowywanie dystansu, obojętność na wiele bodźców, rywalizację z innymi o dostęp do różnych dóbr użyteczności publicznej, itd.

Odrębny nurt badań dotyczy obszarów zagrożonych klęskami żywiołowymi (Eliasz, *op. cit.*). Analizuje się reakcje ludzi na zwiastuny nadciągającego zagrożenia (np. przecenianie cykliczności zjawisk przyrody) oraz psychologiczne konsekwencje po ich zaistnieniu (częstymi mechanizmami obronnymi są racjonalizacja i zaprzeczanie). Wiele badań dotyczy także psychologicznych aspektów radzenia sobie mieszkańców obszarów klęski ekologicznej (Biela, 1984; Koper, 1993).

W trzecim szerokim obszarze badawczym wskazuje się, iż fizyczna organizacja przestrzeni, zarówno w mikro- jak i makroskali, może modyfikować zachowania przestrzenne ludzi oraz relacje interpersonalne. Środowisko może sprzyjać nawiązywaniu kontaktów społecznych lub je utrudniać. Osmond opisuje przestrzenie „odspołeczne”, w których ludzie trzymają się z daleka od siebie oraz „dospołeczne” sprzyjające skupianiu się ludzi i nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych (za: Hall, 1976). Jeżeli chodzi o dzielnice mieszkaniowe, to pewne układy przestrzenne sprzyjają poczuciu wspólnoty wśród mieszkańców, inne natomiast prowadzą do dezintegracji społecznej i alienacji. Alexander

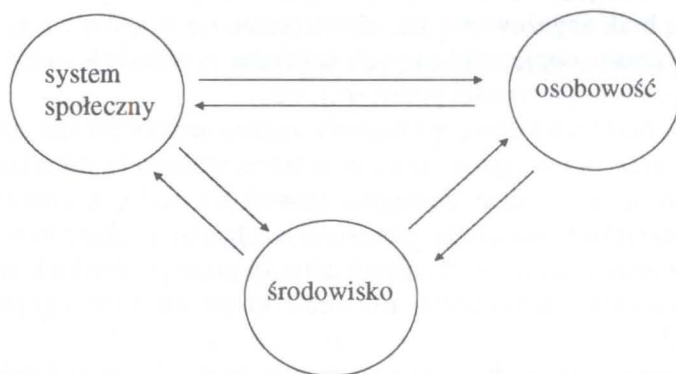
(1967, za: Little, *op. cit.*) wskazuje, że jednym z długofalowych efektów urbanizacji jest zanik więzi społecznej i emocjonalna izolacja jednostek.

Kierunek dalszych badań

Jak wskazuje B. Little (1987, s. 226), badania nad osobowością i środowiskiem fizycznym są wciąż stosunkowo mało zaawansowane, a ich wyniki wykazują brak spójności. We wskazówkach dla dalszego rozwoju w tej dziedzinie postuluje się integrację studiów nad dyspozycjami środowiskowymi z badaniami nad innymi miarami różnic indywidualnych, uwzględniającą intrapersonalne i interpersonalne funkcjonowanie człowieka. Ponadto — wydaje się konieczne dokonanie taksonomii środowiska, niezbędnej do opisu jego wartości.

Coraz częściej wskazuje się, że dla pełniejszego wyjaśnienia ludzkiego zachowania należy odwołać się do łącznego działania czynników indywidualnych i sytuacyjnych, a więc interakcji osobowości i środowiska (*P x E interaction*), przy czym w zakres pojęcia środowisko należy włączyć jego fizyczne charakterystyki oraz uwarunkowania społeczne (Little, 1987).

K. Craik (1976) proponuje, aby relacje człowiek — środowisko rozpatrywać w kategoriach systemowych. Rysunek 1 prezentuje ogólny model, wskazujący możliwe kierunki analiz wzajemnego oddziaływania systemów osobowości, środowiska oraz systemu społecznego.

Rys. 1. Interakcja osobowości, środowiska i systemu społecznego

Przez osobowość rozumie się tu system obejmujący: umiejętności, zdolności poznawcze, wartości i psychodynamikę jednostki. Środowisko to dynamicznie połączona sieć fizycznych, chemicznych i biologicznych podsystemów. Natomiast na system społeczny składają się: struktury instytucjonalne, zasady regulacyjne, technologie i mechanizmy przystosowawcze społeczeństwa.

Takie podejście wymaga współdziałania wielu nauk o człowieku, przede wszystkim: psychologii, socjologii i antropologii.

Bibliografia

- Alexander, C.A. (1967). The city as mechanism for sustaining human contact. [w:] W.R. Ewald (wyd.), *Environment for man: The next 50 years*. Bloomington: Indiana University Press.
- Allport, G.W. (1937). *Personality: a psychological interpretation*. New York: Holt.
- Altman, I. i Chemers, M.M. (1984). *Culture and environment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Argyle, M. (1991). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: PWN.
- Bańkowska, A. (1996). *Postawy proekologiczne a wybrane cechy osobowości*. Praca magisterska, maszynopis. Kraków: Instytut Psychologii UJ.
- Barker, R.G. (1968). *Ecological psychology. Concepts and methods for studying in the environment of human behavior*. Stanford: Stanford University Press.
- Berry, J.W. (1977). An ecological approach to cross cultural psychology. *Man-Environment Systems*, 4, 365 – 383.
- Biela, A. (red.) (1984). *Stres psychiczny w sytuacji kryzysu ekologicznego. Badania z zakresu szizopsychologii*. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL.
- Brunswik, E. (1956). *Perception and the representative design of experiments*. Berkeley: University of California.
- Burger, T. i Sadowski, A. (1994). *Świadomość społeczna: Niderlandy ekologiczne. Raport 1/1994*. Warszawa: Instytut na Rzecz Ekorozwoju.
- Canter, D.V. i Craik, K.H. (1981). Environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 1, 1 – 11.
- Chojnowski, M. (1968). Opracowanie polskiej adaptacji „Inwentarza Osobowości” H. J. Eysencka (Maudsley Personality Inventory): wyniki krajowe, porównania międzynarodowe. *Biuletyn Psychometryczny*, t. 2, 1 – 95.
- Cone, J.D. i Hayes, S.C. (1977). Applied behavior analysis and the solution of environmental problems. [w:] I. Altman i J. F. Wohlwill (Red.), *Human behavior and environment*, Vol. 2, *Advances in theory and research* (s. 129 – 179). New York: Plenum Press.
- Craik, K.H. (1976). The personality research paradigm in environmental psychology. [w:] S. Wapner, S.B. Cohen i B. Kaplan (Red.), *Experiencing the environment* (s. 55 – 79). New York: Plenum Press.

- Darley, J.M. i Gilbert, D.T. (1985). Social psychological aspects of environmental psychology. [w:] G. Lindzey i E. Aronson (rRd.), *Handbook of social psychology* (s. 949 – 991). New York: Random House.
- Drwal, R.Ł. (1978). Poczucie kontroli jako wymiar osobowości — podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań. [w:] *Materiały do nauczania psychologii*, s. III, t. 3 (str. 307 – 345). Warszawa: PWN.
- Eliasz, A. (1993). *Psychologia ekologiczna*. Warszawa: PAN.
- Eysenck, H.J. (1953). *Dimensions of personality*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Felton, B. i Kahana, E. (1974). Adjustment and situationally bound locus of control among institutionalized aged. *Journal of Gerontology*, 29, 295 – 301.
- Glass, D. i Singer, J. (1972). *Urban stress*. New York: Academic.
- Guagnano, G.A. (1995). Locus of control, altruism and agentic disposition. *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies*, 1, 63 – 77.
- Hall, E.T. (1976). *Ukryty wymiar*. Warszawa: PIW.
- Hamid, N.P. i Cheng, S. (1995). Predicting antipollution behavior. The role of molar behavioral intentions, past behavior, and locus of control. *Environment and Behavior*, 5, 679 – 698.
- Hart, R. (1977). Comparing the outdoor opportunities of girls and boys. [w:] B. Sprung (Red.), *Non-sexist curricula for pre-school children*. New York: Teachers College Press.
- Hasset, J. i White, K.M. (1989). *Psychology in perspective* (2 wyd.). New York: Harper & Row.
- Ittelson, W.H., Proshansky, H.M., Rivlin, L.G. i Winkel, G.H. (1974). *An introduction to environmental psychology*. New York: Holt, Reinhart and Winston, Inc.
- Knopf, R.C. (1987). Human behavior, cognition, and affect in the natural environment. [w:] D. Stokols i I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology*, Vol. 1, (s. 783 – 810). New York: A Wiley – Interscience Publication.
- Koper, M. (1993). *Psychologiczna charakterystyka radzenia sobie w sytuacji zagrożenia ekologicznego. Raport z badań przeprowadzonych w ramach pracy magisterskiej*. Katowice: Polski Klub Ekologiczny.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York: Harper.
- Little, B.R. (1968). Psychospecialization: functions of differential interest in persons and things. *Bulletin of the British Psychological Society*, 21, 113.

- Little, B.R. (1987). Personality and environment. [w:] D. Stokols i I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology*, Vol. 1, (str. 206-237). New York: A Wiley – Interscience Publication.
- Marshall, N.J. (1972). Privacy and environment. *Human Ecology*, 1, 93 – 110.
- McKechnie, G.E. (1974). *Manual for the Environmental Response Inventory*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Milgram, S. (1976). The experience of living in cities. [w:] H.M. Proshansky, W.H. Ittelson i L.G. Rivlin (Red.). *Environmental psychology. People and their physical settings* (s. 494 – 508). New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Rakoczy, G. (1987). Z zagadnień psychologii środowiskowej. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 371 – 385.
- Reykowski, J. (1992). Procesy emocjonalne, motywacja, osobowość. [w:] T. Tomaszewski (Red.), *Psychologia ogólna*. Warszawa: PWN.
- Sanocki, W. (1980). *Kwestionariusze osobowości w psychologii*. Warszawa: PWN.
- Siek, J. (1986). *Struktura osobowości*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Snyder, M. (1979) Self-monitoring processes. [w:] L. Berkowitz (wyd.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 12 (s. 85 – 128). New York: Academic.
- Sonnenfeld, J. (1969). Personality and behavior in environment. *Proceedings of the American Association of Geographers*, 1, 136 – 140. Washington, D.C.
- Susułowska, M. i Nęcki, Z. (1977). *Psychologiczna analiza przebiegu studiów wyższych*. Warszawa: PWN.
- Tuan, Yi-Fu. (1987). *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: PIW.
- Witkin, H.A., Dyk, R.G., Faterson, H.F., Goodenough, D.R. i Karp, S.A. (1962). *Psychological differentiation*. New York: Wiley.
- Wolk, S. (1976). Situational constraint as moderator of the locus of control-adjustment relationship. *Journal of consulting and Clinical Psychology*, 44, 420 – 427.

Artemia BAŃKOWSKA

„Personality and Environment” Research Within Environmental Psychology

Summary

Personality and environment research is briefly described in this paper. It is one of the several areas of study within environmental psychology — a subdiscipline which focuses on the relation between man and his physical environment.

An important contribution of this trend rises from its quest to develop measures of environmental personality. It is assumed that people relate to their physical environment in stable, consistent ways, just as they relate to themselves and others in predictable ways. Therefore, new techniques for assessing environmental dispositions have been developed (e.g. McKechnie's Environmental Response Inventory or Little's Things — Persons Scale). Some of the conventional personality inventories have also been used to predict environmental behaviour. The most frequently used measures of individual differences are: introversion — extraversion, locus of control, analytic — global perception of the environment and self-monitoring.

The personality and environment research also encompasses the impact of the everyday physical environment on human personality.

Research on physical environments and personality is still relatively underdeveloped and needs further study.